

KOMIL XORAZMIYNING TASAVVUFİY GʻOYALARI

*Doschanova Umida Eshchanovna, Abu Rayhon Beruniy
nomidagi Urganch davlat universiteti dotsenti, falsafa fanlari
nomzodi*

SUFICIAL IDEAS OF KAMIL KHORAZMI

*Doschanova Umida Eshchanovna, Associate Professor, Urgench
State University named after Abu Rayhon Beruni, Candidate of
Philosophy*

СУФИЙСКИЕ ИДЕИ КАМИЛЯ ХОРЕЗМИ

*Досчанова Умида Эшчановна, доцент Ургенчского
государственного университета имени Абу Райхона Беруни,
кандидат философских наук*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Komil Xorazmiy dunyoqarashida islom dini, tasavvuf ta'limoti, Sharq falsafasi to'g'risidagi fikrlar aks ettirilgan.

Kalit so'zlar: moddiy va ma'naviy boylik, islom ta'limoti, islom falsafasi, kalom falsafasi, shariat, tariqat, ma'rifat, haqiqat, shaxs va jamiyat munosabatlari, barkamol shaxs.

Abstract: This article reflects the views of Kamil Khorezmi on the worldview of Islam, the teachings of Sufism, and Eastern philosophy.

Keywords: material and spiritual wealth, Islamic teachings, Islamic philosophy, philosophy of the word, Sharia, tariqat, enlightenment, truth, relations between the individual and society, a perfect person.

Аннотация: В статье отражены взгляды Камиля Хорезми на мировоззрение ислама, учение суфизма и восточную философию.

Ключевые слова: материальные и духовные ценности, исламское учение, исламская философия, философия слова, шариат, тарикат, просвещение, истина, отношения личности и общества, совершенный человек.

KIRISH. Insonning mohiyati, jamiyatda tutgan o'rni, jamiyat va umuman, insoniyat olami bilan munosabati, jamiyat va Alloh oldidagi burchi, ma'naviy qiyofasi kabi masalalar Qur'onning qator oyatlarida, hadislarida, fiqh (musulmon huquqshunosligi) va shariat ahkomlarida turli jihatlardan talqin qilingan¹. Avvalo shuni ta'kidlash joizki, Qur'on oyatlarida barkamol shaxs muammosiga bir necha jihatlardan yondashiladi. Chunonchi, uning jismoniy holatini nazarda tutgan holda, unga fiziologik mohiyat nuqtayi nazaridan

qarovchi oyatlar bilan birga, uning ruhiy va ma'naviy holatlarini nazarda tutuvchi ijtimoiy mohiyat sifatida talqin qiluvchi qator oyatlar mavjud. Insonni fiziologik mohiyat sifatida talqin qilingan oyatlarda inson boshqa maxluqot-u mavjudotlardan hech qanday afzalligi yo'q. Chunki, u ham boshqa maxluqotlar singari Alloh tomonidan "tuproq"dan, "loy"dan, "balchiq"dan, umuman, moddiy unsurlardan yaratilgan va yana moddiy unsurga aylanadi. "U insonni (Odamni) sopol yanglig' obdon quritilgan loydan yaratdi"².

<https://orcid.org/0000-0002-0967-8753>

e-mail:
umida19790524@gmail.com

¹ Бурхониддин Марғинович. Ҳидоя. – Тошкент: Адолат, 2002. Т.1. – 117 б.

² Қуръони карим. Таржима ва тафсир муаллифи Шайх Абдулазиз Мансур. Масъул муҳаррир: Баҳром Абдуҳалимов. – Тошкент: Тошкент ислом

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Ammo, bunday oyatlarga ayrim islom mualliflari ta'kidlaganidek, insonga nisbatan haqorat, insonni kamsitishga qaratilgan oyatlar, deb qaramaslik kerak. Eng avvalo, ushbu oyatlarning axloqiy va tarbiyaviy tomonlariga e'tibor qaratmoq zarur. Bu oyatlarning yuksak ma'naviy-axloqiy va tarbiyaviy ahamiyati haqida tadqiqotchi M.O.Usmonov shunday yozadi: "Qur'on oyatlarida inson boshqa maxluqotlar kabi moddiy unsurdan yaratilganligi va bu jihatdan uning boshqa maxluqotlardan afzal emasligi ta'kidlanadi. Chunki, u ham boshqa maxluqotlar singari Alloh tomonidan yaratilgan ("Maxluq" degan so'z "yaratilgan" degan ma'noni anglatadi), odam ham boshqa hayvonlar kabi bir hayvondir ("hayvon" – jon egasi degan ma'noni anglatadi). Lekin, insonni mana shunday sof biologik-fiziologik mohiyat sifatida talqin qilgan Qur'on oyatlari ham tarbiyaviy ahamiyatga ega. Ya'ni, bu oyatlarni shunday tushunmoq kerakki, inson oddiy bir moddiy unsurdan yaratilgan ekan, u hech mahal insonlarga nisbatan jabr-sitam qilmasligi, kibr-havoga berilmasligi kerak, iloji boricha xoksor, mehr-shafqatli bo'lishi kerak"³. Xuddi shu ma'noda har qanday insonning jamiyatda tutgan o'rnidan qat'iy nazar, fiziologik, jismoniy jihatdan avvalda ham, oxirda ham bir xil kelib chiqqanligi va bir xil taqdirga ega ekanligi ta'kidlanadi. Yuqorida eslatib o'tganimiz, tadqiqotchi M.Usmonovning ta'kidlashicha, shunday ekan, inson bu dunyoda boylikka, mansabga, nufuzga, baxt-saodatga erishishi ham, shu bilan birga, muhtojlikka, nochorlikka yo'liqishi ham mumkin. Ammo, bu narsa bir guruhning ikkinchi bir guruh odamlar ustidan zulm va adolatsizlikka yuz o'girishiga, uchinchi guruhning esa, tushkunlikka tushib, hayotdan chetlashishiga olib kelmasligi kerak. Bunda podsho-yu gadoning, boy-u kambag'alning, amaldor-u fuqaroning bir-biridan afzalligi yo'q, ularning intihodagi taqdirlari bir xildir.

MUHOKAMA. Endi, shaxsni ijtimoiy mohiyat sifatida talqin etuvchi Qur'oni Karim

oyatlariga kelsak, uning asosiy tamoyili "laqad karramno bani odama" ("biz odam bolalarini albatta hurmat-ehtiromli qildik") degan oyatda o'z ifodasini topgan.

Shu nuqtayi nazardan, shaxs hamma maxluqotning eng afzali, xudoning yerdagi xalifasi hisoblanadi. Chunki, Alloh insonga buyuk ne'mat bo'lgan ongni, aqlni bergan. Inson mana shu ne'mat tufayli hayvondan farq qiladi. Shu nuqtayi nazardan, insonga boshqa maxluqotlar sajda qilmog'i kerak. Buning isboti sifatida Qur'oni Karimning bir necha oyatlarida farishtalarning ham Odam Atoga sajda qilganligi va faqat shaytongina kibr-havoga berilib, insonga sajda qilishdan bosh tortganligi va buning uchun la'natlanib, jannatdan quvilganligi haqidagi oyatlarni keltirish mumkin.

Ushbu fikrlarimizning isboti sifatida, Qur'oni Karimdan bir necha oyatlarni keltirib o'tmoqchimiz. "Darhaqiqat, biz Odam farzandlarini (aziz va) mukarram qildik va ularni... o'zimiz yaratgan ko'p jonzotlardan afzal qilib qo'ydik"⁴, "Ey, insonlar! Darhaqiqat, biz sizlarni bir erkak (Odam) va bir ayol (Havvo) dan yaratdik hamda bir-birlaringiz bilan tanishishingiz uchun sizlarni (turli-tuman) xalqlar va qabila (elat)lar qilib qo'ydik".⁵

Ushbu oyatda, islom dinining insoniyat olamiga, shaxs tarbiyasiga va jamiyat munosabatiga qarashi bayon etilgandir. Birinchidan, barcha insonlar bir ota-onaning farzandlaridir. Ikkinchidan, insonlarning turli tabaqalarga, el-urug'larga bo'linishlari bir-birlari bilan mol-dunyo talashib urush-janjal bilan umr o'tkazishlari uchun emas, balki, bir-birlari bilan tanishib, hamkorlik qilishlari va birgalikda o'zlari xalifa bo'lgan zaminni obod qilishlari uchundir. Shu munosabat bilan ushbu fikrlarimizning isboti uchun ma'lum asos bo'lib xizmat qiladigan bir ma'lumotni keltirmoqchimiz.

Misrdagi "Ayn-Shams" universitetining professorlari Sumayya Muhammad Afifiy va Salom al-Mansiylar tomonidan Qohirada nashr qilingan "Qur'oni Karimning arab va rus tillaridagi qisqacha tafsiri"da yuqoridagi oyat tarjimasini va qisqacha tafsiri ham Abdulaziz Mansurning o'zbek tilidagi

университети, 2007. Ар-Рахмон сураси, 14 оят. – 531 б.

³Yoldoshev S., Usmonov T., Qodirov M. Ajdodlarimiz merosi – mafkuramiz gavhari. – Toshkent:A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2001. – B.36-37.

⁴Қуръони Карим. Таржима ва тафсир муаллифи Шайх Абдулазиз Мансур. Масъул муҳаррир: Баҳром Абдуҳалимов. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2007. Ал-Исросураси, 70-оят. – 289 б.

⁵Ўша жойда. Қуръони Карим. Хужурот сураси, 13-оят.-517 б.

tarjimasi va unga bergan izohiga yaqindir. Fikrimizning asosli bo'lishini nazarda tutib, ushbu tafsir-tarjimaning rus tilidagi asl matnini keltirishni lozim ko'rdik: "О люди! Мы сотворили вас равными от одного мужчины и от одной женщины Адама и Хаввы и размножив вас, сделали многими народами и разными племенами, чтобы вы знали друг-друга и сотрудничали друг с другом"⁶.

Bizning fikrimizcha Qur'onda barkamol shaxs tarbiyasi masalasini, insonlarning o'zaro munosabatlari masalalarini xuddi ana shu tamoyil nuqtayi nazaridan o'rganishimiz maqsadga muvofiq. Ushbu fikrlar bugungi kunda islom falsafasida inson muammosini o'rganish muhim omil ekanligini ta'kidlash o'rinli. Demak, hozirgi kunda jamiyatimiz taraqqiyotining belgilovchi omili bo'lgan barkamol insonni tarbiyalash borasidagi niyatimiz uchun g'oyaviy meros mavjud. U ham bo'lsa, ajdodlarimizning sermazmun ma'naviy merosi, urf-odatlarimizga xos ma'rifatga, axloqiy yetuklikka erishish kabi xislatlar bo'lib, ular yillar davomida shakllangan, sayqal topgan. Bizningcha, tasavvufdagi komil inson haqidagi ta'limotning hozirgi davrimiz uchun yuksak ijtimoiy-ma'naviy ahamiyati ham ana shunda⁷.

Tasavvufda shaxsning ijtimoiy-ma'naviy mohiyati, real hayotdagi faoliyati, jamiyat va insonlar bilan munosabati masalasini o'ziga xos talqin qiluvchi tamoyillardan biri – buyuk mutasavvif Bahouddin Naqshband tomonidan o'rta tashlangan "Dil ba yor-u, dast ba kor" shioridir. "Dil ba yor-u dast ba kor"da asosiy g'oya – inson qalbi muttasil Alloh yodi bilan, inson qo'li, amaliyoti esa, ijtimoiy foydali mehnat, kasb-hunar bilan band bo'lmog'i ta'kidlanadi⁸. Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, Naqshbandiya ta'limoti tasavvuf yo'lidagi komil insonni tarbiyalash yo'llari ichida mukammalligi bilan ajralib turadi. Shuning uchun ham uni barcha

so'fiylik tariqatlarining xulosasi, deb tan olganlar⁹. Bu ta'limot milliy ma'naviyatimiz asoslaridan biridir¹⁰.

Xalqimizning diniy-irfoniy merosini o'rganish shuni ko'rsatadiki, "insonparvarlik, odamiylik, bag'rikenglik, mehr va muruvvat o'zbek xalqi mentalitetining tarkibiy qismi bo'lib kelgan, qadimdan odamlarimizning qon-qoniga singib ketgan.

Komil Xorazmiyning dunyo va uning tuzilishi, tabiat va hayvonot olami, insonning u borliqdagi o'rni haqidagi masnaviysi ham diqqatga sazovordir. Shoir Navoiyning «Hayrat ul-abror» dostonida mazkur masalalar yuzasidan 17-maqolotda bildirgan mulohazalarini davom ettirmoqchi bo'lib, shu sohada yangi bir falsafiy fikr bayon qilishga urinadi. Mutafakkir olamni uchta "bog'"ga bo'lib tushuntiradi. Ulardan birinchisi "bog'i hayot", ikkinchisi "bog'i nabot", uchinchisi "bog'i jamod"dir. Bu atamalarni hozirgi tilimizga o'girsak, ularni "hayot bog'i", "o'simliklar bog'i", "toshlar bog'i" deyish mumkin.

Tasavvufdagi "vahdat al-vujud" ta'limoti o'zbek mumtoz adabiyoti vakillarining ko'pchiligiga xos bo'lgan dunyoqarashdir. Komil Xorazmiy ham so'fiyona ishqni kuylagan. Uning talqiniga ko'ra, inson ham Alloh jamolining zuhuri ekan, unga bo'lgan muhabbat – Allohga bo'lgan muhabbatdir:

Husni ko'zgusi bordur mazhari jamolilloh,

Mang'a ishqim etmanglar, ey, guruhi nodonlar.

Boshqa bir g'azalida u mazkur qarashini yanada oydinlashtirgan:

Ne nav sanga oshiqi zor o'lmayin, ey sho'x,

Ko'rdim yuzung oyinasida nuri Allohni (1-61).

Bu satrlar Mansur Xalloyning "Anal haq" – "men Haqman", degan hayqirig'ini esga soladi. Mansur Xalloy "men Haqman", ya'ni "Xudoman", degan bo'lsa, Komil Xorazmiyning yuqoridagi she'rlarida "inson Haq zuhuri" yoki inson ham

⁶ Қаранг: Толкование Священного Корана на арабском и русском языках. – Каир. – 145 с.

⁷Қаранг: Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний. Тасаввуф таълимотида комил инсон сиймоси. //Ж. Илмий – таҳлилий Ахборот. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2003. – Б.34-40. Г.Нуруллаева. Шайх Нажмиддин Кубро ва тасаввуф тариқати.//Ж. Илм сарчашмалари. УРДУ нашриёти, 2007. – №3.– Б.27-28.

⁸Исмоилов С.Т. Нақшбандий тариқатининг тасаввуф таракқиётидаги ўрни. Автореф.дис. ... фалс. фан. ном. – Тошкент: Фалсафа ва ҳуқук, 2006. – 15 б.

⁹Наврўзова Г.Н. Нақшбандий тасаввуфий таълимоти ва баркамол инсон тарбияси. Автореф.дис. ... фалс. фан. док. – Тошкент: Фалсафа ва ҳуқук, 2002. – 36 б.

¹⁰ Имомназаров М., Эшмухамедова М. Миллий маънавиятимиз асослари. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2001. – 432 б.

Allohdan sevilishga loyiq, degan fikr kelib chiqadi. Bu fikrni Komil Xorazmiy dunyoqarashidagi insonparvarlik g'oyalari cho'qqisi desak bo'ladi.

O'z davrining ilg'or ziyolilaridan biri bo'lgan Komil Xorazmiy ham tasavvuf falsafasini yaxshi o'zlashtirgan. Ma'lumotlarga qaraganda, uning shaxsiy kutubxonasi Xiva xonligidagi eng boy kutubxonalardan edi. Unda o'zbek va arab, fors adabiyoti klassiklari asarlari, tarixiy kitoblar qatorida tasavvuf falsafasiga doir risolalar ham saqlangan.

Komil Xorazmiy tasavvufga aloqador ko'pchilik klassik adiblar – masalan, Jomiy va Navoiy singari zohidlik va darveshlik qiziqtirmas edi. U tasavvuf g'oyalari orqali inson zotiga bo'lgan hurmat va ehtiromni ifoda etdi. Tenglikni, inson baxt-saodatini kuyladi (2-206).¹¹ Bu haqda uning o'zi bir g'azalida so'fiy, darveshlarga munosabatini quyidagicha ifodalaydi:

*Samo 'i jazb kim-u, sen kim, o'qusang Komil,
Kifoya masjidi jome' aro saloti panj.*

Ya'ni Alloh visoliga erishaman, deb o'ziga rom qiluvchi qo'shiq aytib, raqs tushayotgan, jazvasi tutgan darveshga o'xshama, Komil. Senga ushbu masjidi jome' ichida besh vaqt namoz ham kifoya, sen avvalo, insonlik burchingni bajar.

Komil Xorazmiy kishilardagi johillik, riyokorlik, poraxo'rlik singari illatlarni qoralagan, ular jamiyatni tanazzulga olib boradi, deb hisoblagan. U she'rlarida din peshvolarining noto'g'ri yo'lga kirib ketganini, shayx va zohidlarning yolg'onchiligini, ulamolarning poraxo'rligini fosh qilgan.

Bundan tashqari, Komil Xorazmiyning shayx va zohidlarga bo'lgan munosabatini yanada yorqinroq ifoda etuvchi, shayx va zohidlarning kirdikorlarini, xulq-atvorini fosh qiluvchi satiraga boy she'rlari ham borki, bular biz yuqorida aytgan fikrlarni to'la tasdiqlaydi.

Darveshlardek "zikr-u sam'o" tushishdan ko'ra, Komil Xorazmiy badiiy ijod va musiqa bilan shug'ullanishni afzal ko'rgan. U musiqa ilohiy ishqni ifoda etuvchi, kishini g'am-qayg'ulardan xalos qiluvchi san'at ekaniga ishongan.

*Bo'lurman g'am sahilidin sabukbar,
Ayon qilsa gar ishqil-loh tanbur (3-66).*

Komil Xorazmiy dunyoqarashida islom dini, tasavvuf ta'limoti, sharq falsafasi ta'siri yaqqol sezilib turadi. U katta olamni (makrokosm) anglash kichik olamni (mikrokosm) anglashdan boshlanadi, insonni olamning shohkori, olam yaratilishining bosh maqsadi hisobladi. Ma'naviy, axloqiy, aqliy komillikka intilish faqat insonga loyiq deb bildi. Komil Xorazmiy ijtimoiy-ma'naviy hayotda muhim o'rin tutgan islom siyosiy mafkurasiga muvofiq fikr yuritgan. Uning fikricha, insonning taqdirini Alloh belgilaydi. Hukmdor bo'lish Allohning inoyati, shu jumladan fuqarolik ham. Shoh Allohning ixtiyori bilan mamlakat va jamiyatni boshqaradi, lekin podshohga hokimiyat xalqqa jabr qilish, zulm o'tkazish, zo'ravonlik qilib, uni talash uchun berilmagan. Podshohning vazifasi raiyatga g'amxo'rlik qilib, mamlakat tinchligi, osoyishtaligini ta'minlashdan iborat. Shoh xalq o'rtasida adolat va insonparvarlik qoidalariga asoslangan munosabatlarni o'rnatishi, davlat hokimiyatini mustahkamlashi, umummanfaatlarini ko'zlab, barchaga teng munosabatda bo'lishi lozim.

XULOSA. Komil Xorazmiy dunyoqarashida insonparvarlik g'oyalari qanchalik ilohiyot bilan bog'lanmasin, u axloq insondagi eng oliy qadriyat, aqliy zukkolik esa insonning eng muhim insoniy fazilati ekanligini yakdillik bilan ma'qulladi. Uning fikricha, insondagi eng yuksak boylik yuksak axloqiy fazilatdir. Shuningdek, u haqiqat va adolatni, qonun va tartibni, ijod va erkinlikni, shafqat va muruvvatni ham yuqori baholagan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Komil. Devon. (Nashrga tayyorlovchilar A.Hayitmetov, V.Mo'minova). -T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1975. -B.61.
2. O'zbekistonda ijtimoiy-falsafiy fikrlar tarixidan lavhalar. -T.: O'zbekiston, 1995. -B.206.
3. O'sha manba.-B.66

¹¹ Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан лавҳалар. -Т.: Ўзбекистон, 1995. -Б.206.